

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ-ΠΕΡΔΙΚΗ

ΟΙ ΣΤΩΙΚΕΣ ΠΕΡΙ ΛΟΓΟΥ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ
ΤΟΥΣ ΣΕ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑ·Ι·ΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ
(Α. FERGUSON, SHAFTESBURY, Α. SMITH).
ΜΕΡΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Είναι γνωστόν ότι η έννοια του «λόγου» στην φυσική, λογική και ηθική της διάσταση δεσπόζει στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία¹, αλλά ειδικά ως προς την στωική φιλοσοφία αποτελεί—μαζί με την έννοια της φύσης—την σπονδυλική στήλη του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος, εφόσον οι δύο αυτές αλληλένδετες έννοιες συνδέουν τους τρεις κλάδους της φιλοσοφίας, την φυσική, την λογική και την ηθική, ενώ οι περισσότεροι προβληματισμοί της στωικής σκέψης θεμελιώνονται σ' αυτές τις δύο έννοιες. Η έμφαση αυτή στην έννοια του «λόγου» συνδέεται όχι μόνο με το γεγονός ότι, όπως παρατηρεί η Colish, «η διχοφροσύνη της στωικής φυσικής φιλοσοφίας από τις προηγούμενες σχολές έγκειται κυρίως στην προσπάθεια υπέρβισης του ανθρωπολογικού δεισμού, η οποία χαρακτηρίζει τις άλλες ελληνικές φιλοσοφικές σχολές»², αλλά και με την προσπάθεια να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ πλατωνικού ιδεαλισμού και επικούρειου μηχανικισμού.

Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας οι αρχαίοι και νεότεροι Στωικοί - οι Μέσοι Στωικοί Παναίτιος και Ποσειδώνιος προσπάθησαν να συνδυάσουν οντολογικό μονισμό με ανθρωπολογικό δεισμό - πρότειναν έναν νοησιρρηχικό μονισμό, στον οποίο ο Λόγος, όπως είπαμε, κατέχει θέση-κλειδί και το περιεχόμενο του οποίου είναι συστηματικό και δεοντολογικό χωρίς υπερβατικό χαρακτήρα. Είναι γνωστόν ότι στον τομέα της οντολογίας και της φυσικής θεολογίας ο Λόγος για πρώτη φορά στην Ιστορία της φιλοσοφίας τυπώθηκε από τους Στωικούς συλλογικά με τον Θεό, τη Φύση, την Ειμαρμένη, την Πρόνοια, εκλαμβάνομενος όχι ως αφηρημένη υπερβατική ουσία, αλλά ως υλική πραγματικότητα: «Ζήνων ό Στωϊκός νοῦν κόσμου πύρων (δηλ. τόν θεόν) άπεφήνατο»³.

1. Για την έννοια του Λόγου στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία μεταξύ άλλων Α. A-all: *Der Logos: Geschichte seiner Entwicklung in der griechischen Philosophie und der christlichen Literatur*, Leipzig, 1896, Max Heinze: *Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie*, Oldenburg, 1872.

2. M. Colish: *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden, 1985, τ. 2, σ. 23.

3. J. von Arnim: *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Editio Steretypa, editionis Primae, Stugardiae, Bände I-IV, 1905-1924, (SVF I 157).

Ο Λόγος—ως η λογική δομή του Σύμπαντος — αποτελεί την σπουδαιότερη διάσταση της καθολικής πραγματικότητας—του «ύλου», η οποία ως αΐδεια, συνεχής, αυτοκινούμενη οντότητα προσδιορίζεται και από το 'πνεῦμα', και τον 'πνευματικὸν τόνον', δηλ. τη συνεκτική δύναμη που ενώνει τα υλικά σώματα. ενώ σε γενικότερο επίπεδο ταυτίζεται με την φύση ως την υπεύθυνη για τις κοσμικές διεργασίες δύναμη, με την «είμαρμένη» ως έκφραση της αιτιοκρατημένης δομής του Σύμπαντος («τὴν εἰμαρμένην κίνησιν αἰδίου, συνεχῆ καὶ τεταγμένην»¹) και τέλος με την 'Πρόνοιαν', η οποία αποτελεί την τελεολογική διάσταση του Λόγου².

Δεδομένου όμως ότι στην στωική φιλοσοφία αναγνωρίζεται μια άμεση και οργανική συνάφεια μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων οργάνωσης του υλικού κόσμου, μικροκοσμικού και μικροκοσμικού, η μετάβαση από τον φυσικό, θεϊκό, παγκόσμιο Λόγο στον ανθρώπινο—ενδιάθετο και ένερθρο—λόγο αποτελεί τον κρίκο σύνδεσης μεταξύ της οντολογίας και της ανθρωπολογίας των Στωικών. Όλοι οι εκπρόσωποι του Στωικισμού και των τριών φάσεών του συμφωνούν ότι ο ανθρώπινος λόγος ως τμήμα του παγκόσμιου Λόγου αποτελεί το κατεξοχήν χαρακτηριστικό της ανθρωπίνης «οικειώσεως», η παρουσία του οποίου διαφοροποιεί τον άνθρωπο απ' όλα τα έμβια όντα παρέχοντάς του τη δυνατότητα μέσω της γνώσης «τῶν θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τῶν τούτων αἰτιῶν»³ να ολοκληρώνει την ηθική και δικαιοδική του υπόσταση. Ο Σενέκας εκφράζει με σαφήνεια αυτήν την θέση: «Ο άνθρωπος είναι λογικόν ζῶον. Η ιδεώδης κατάσταση του ανθρώπου πραγματώνεται, όταν εκπληρώνει τον σκοπό για τον οποίο έχει γεννηθεί. Και τί απαιτεί ο λόγος από αυτόν, κάτι πολύ εύκολο — να ζει σύμφωνα με τη φύση του»⁴. Για τους Στωικούς είναι σαφές ότι, σε αντίθεση προς νεότερες αντιλήψεις του Δικαιωτισμού, ο Λόγος θεωρείται ως ο κατεξοχήν παράγοντας επιβίωσης και τελειότητας και όχι τα 'πάθη', τα οποία από τους Στωικούς γενικά εκλαμβάνονται είτε ως δικαστροφές του λογικού, όπως πίστευε ο Ζήνων, είτε ως εσφαλμένες λογικές κρίσεις, όπως δέχονταν ο Χρύσιππος και ο Αρίστων: «δοκεῖ δὲ αὐτοῖς τὰ πάθη κρίσεις εἶναι, καθά φησι Χρύσιππος ἐν τῷ Περὶ παθῶν. ἢ τε γὰρ φιλαργυρία ὑπόληψις ἔστι τοῦ τὸ ἀργύριον καλὸν εἶναι, καὶ ἡ μέθη δὲ καὶ ἡ ἀκολασία ὁμοίως καὶ τὰ ἄλλα»⁵. Ο επηρεασμένος στο σημείο

1. SVF II 916.

2. SVF II 937, βλ. και 945, 914, 1024.

3. *Ωριγένους: Προς Κέλσον* 3,72 (Loeb). Βλ. και SVF II 725, III 219-220, 337-339.

4. *Epistulae Morales* XLI, 8-9 (Loeb).

5. SVF III 456, βλ. και I 208, 205-207, III 457-460.

αυτό από την στωϊκή φιλοσοφία Κικέρων προσδιορίζει με σαφήνεια αυτήν την διάσταση του ανθρώπινου Λόγου: «το ζώο, στον βαθμό που περρακινεΐται μόνο από τις αισθήσεις χωρίς συναίσθηση παρελθόντος και μέλλοντος, προσκρμόζεται μόνο στο παρόν, ενώ ο άνθρωπος, επειδή διαθέτει λογικό με το οποίο αντιλημβάνεται τη σχέση αιτίου - αποτελέσματος... κκ-τκσκευάζει αναλογίες... εύκολα μπορεί να εποπτεύσει την πορεία της ζωής του και να προετοιμάσει τη... δράση του»¹.

Από όσα ήδη είπαμε, είναι προφανές ότι ο άνθρωπος εκλαμβάνεται από τους Στωϊκούς ως μια ενιλία ψυχοσωματική οντότητα, στην οποία το κυρίαρχο πνευματικού, υλοζωικού χαρακτήρα 'ήγεμονικόν' ελέγχει τόσο τις αισθήσεις όσο και την διάνοια. Ο ψυχολογικός αυτός μονισμός επέτρεψε στους Στωϊκούς α) να περρακάψουν το δίλημμα που αντιμετώπιζαν οι διστάτες ως προς την πηγή της γνώσης (αισθήσεις ή λόγος) και β) να θεμελιώσουν μια ηθική, στην οποία το περιγραφικό μέρος συνδυάζεται αρμονικά με το κκνονιστικό—δεοντολογικό της περιεχόμενο². Το 'κκνονιστικό' αυτό περιεχόμενο της Στωϊκής ηθικής αποτελεί ίσως την πλέον σημαντική συμβολή αυτού του ρεύματος, εφόσον, όπως θα δούμε στην συνέχεια, επηρέασε αποφασιστικά διάφορες τάσεις της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, στις οποίες ο ίδιος προβληματισμός για τη σχέση όντος-δέοντος, Λόγου-Φύσης απκκτούσε μια παρόμοια αντιμετώπιση.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο πάντως ότι στην έννοια του φυσικού και ανθρώπινου Λόγου οι Στωϊκοί θεμελιώσαν σημαντικές ηθικές και κοινωνικές θέσεις της κοσμοθεωρίας τους, όπως τις έννοιες της αρετής, του φυσικού δικαίου, της ανθρώπινης κοινωνικότητας, της φυσικής ισότητας και του συναφούς κοσμοπολιτισμού, την θεωρία των «σπερματικῶν λόγων» και της ελευθερίας της βούλησης.

Ειδικά ως προς την αρετή είναι γνωστόν ότι ορίζεται από τους Στωϊκούς στο σύνολό τους ως 'όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν', που συμπίπτει με το «κατά λόγον ζῆν»³. Σ' αυτόν τον ορισμό οι Στωϊκοί θεμελιώσαν τη θεωρία τους περί φυσικού δικαίου, το οποίο είχε και γι' αυτούς, όπως και για τους Κικέρων, ορθολογικό χαρακτήρα και συνίστατο, κατά ένα μέρος, στην ικανότητα του ανθρώπινου λόγου να κκκνοοί τους 'νόμους', με τους οποίους ο παγκόσμιος Λόγος διοικεί το Σύμπαν. Ο Επίκτητος εκφράζει περρακτικακά την στωϊκή αυτή θέση: «Ο Θεός τόν άνθρωπον θεατήν εισήγαγεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἔργων τῶν αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνον θεατήν ἀλλὰ καὶ ἐξηγητήν αὐτῶν. διὰ τοῦτο αἰσχρὸν ἔστι τῷ ἀνθρώπῳ ἄρχεσθαι καὶ καταλήγειν ὅπου καὶ τὰ ἄλογα, ἀλλὰ μᾶλλον ἔθθεν μὲν ἄρχεσθαι καταλήγειν δὲ ἐφ'

1. Κικέρωνος: *De officiis* I, 4 (Loeb).

2. Βλ. M. Colish: ό.π., τ. 2. σ. 28.

3. SVF I 552, βλ. και SVF III 4.

δ' κατέληξεν ἐφ' ἡμῶν καὶ ἡ φύσις· κατέληξεν δ' ἐπὶ θεωρίαν καὶ παρακολούθησιν καὶ σύμφωνον διεξαγωγὴν τῇ φύσει»¹. Αν ο Επικτήτος προσδιορίζει τη σχέση θείου και ανθρώπινου Λόγου, ο Κικέρων ορίζει το περιεχόμενο του φυσικού νόμου, προβάλλοντας τον λογικό και δεοντολογικό του χαρακτήρα: «*Lex est ratio summa, insta in natura, quae jubet quae facienda sunt prohibetque contraria. Eadem ratio, cum est hominis mente confirmata et perfecta, lex est...*»².

Κατά τους Στωικούς ανήκει στα κατά φύσιν καθήκοντα του ολοκληρωμένου ηθικά και δικαιοηθικά ανθρώπου, δηλ. του σοφού, η συμμόρφωση μ' ένα σταθερό κώδικα συμπεριφοράς, ο οποίος εδράζεται στο φυσικό δίκαιο. Έτσι η λογική ολοκλήρωση συμπίπτει με την ηθική επιτρέποντας στον φορέα της πάνω απ' όλα τον έλεγχο των παθών, και ιδιαίτερα του φόβου του θανάτου, με την εξασφάλιση της απαραίτητης ψυχικής κατάστασης της 'απάθειας'.

Είναι προφανές ότι οι Στωικοί τάσσονται υπέρ της ισχύος ενός φυσικού δικαίου προσερχόμενου από τον παγκόσμιο Λόγο και εξεσκούμενου από τον ανθρώπινο λόγο. Η σύγκλιση αυτή θείου και ανθρώπινου Λόγου είχε δημιουργήσει για τους Στωικούς, όπως και για νεότερους υποστηρικτές της θεωρίας, το πρόβλημα του συμβιβασμού φυσικού ντετερμινισμού και ελεύθερης βούλησης. Παρά τις κριτικές αντιρρήσεις των Ακαδημαϊκών με τους οποίους συμφωνεί και ο Κικέρων³, οι Στωικοί έλυσαν το πρόβλημα προτείνοντας μια βουλησικρατική θεωρία, η οποία ισχύει για τον ανθρώπινο κόσμο χωρίς να καταστρατηγεί την παγκόσμια αιτιοκρατία (εισάγοντας η διάκριση μεταξύ 'αναγκάσιου' και 'δυνατού')⁴. Η ελευθερία της βούλησης συγκεκριμένα εντοπίζεται στην δυνατότητα επιλογών και λήψης αποφάσεων κατόπιν λογικής εκτίμησης των προσφερομένων δυνατοτήτων δράσης πάντοτε μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης συμπαντικής αιτιοκρατίας. Είναι σφαιές ότι τόσο για τους Στωικούς όσο και για νεότερους υποστηρικτές της ανάγκης συμβιβασμού φυσικής αιτιοκρατίας και ελεύθερης βούλησης στόχος είναι «η διάσωση του θείου λόγου ως του διοικητού του σύμπαντος και ταυτόχρονα του ανθρώπινου λόγου. Ο τελευταίος ως τμήμα του πρώτου πρέπει να διαθέτει τη δυνατότητα αυτόνομης δράσης. Διαφορετικά τόσο η φυσική όσο και η ηθική δεν έχουν νόημα»⁵.

Μια τελευταία αλλά πολύ σημαντική πλευρά της περί Λόγου θεωρίας των Στωικών αποτελεί η πολιτική και κοινωνική διάσταση του θέματος,

1. Επικτήτου: *Διατριβαί* 1, 6, 19-22 (Loeb).

2. *De legibus* I 6, 18-19 (Loeb).

3. *De fato* VIII 15-16, XIV 34-35 (Loeb).

4. Βλ. SVF II 956-60, 974, 979, 991.

5. M. Colish: 6.π., τ. 2., σ. 35.

εφόσον στην θεωρία του φυσικού Λόγου εδράζονται η θεωρία της έμφυτης ανθρώπινης κοινωνικότητας, του 'κοσμοπολιτισμού' και της φυσικής ισότητας των ανθρώπων. Στο στωϊκό σύστημα η φυσική κοινωνικότητα δεν αντιστρατεύεται την 'ατομικότητα', εφόσον οι άνθρωποι ως φορείς του Λόγου και ως κοινωνικά όντα είναι φύσει ίσοι και ισότιμα μέλη της παγκόσμιας κοινότητας κατά πρώτο λόγο και κατά δεύτερο λόγο των επι μέρους κοινωνιών. Φυσικά οι αντιλήψεις των Στωϊκών στο θέμα αυτό κυμαίνονται μεταξύ ακραίων από τον Κυνισμό επηρεασμένων αντιλήψεων, όπως αυτών του Ζήνωνα στην 'Πολιτεία' του και του Αρίστωνα, κατά τον οποίο «φύσει οὐκ ἔστι πατρίς, ὥσπερ οὐδ' οἱ κος οὐδ' ἀγρός ... ἀλλὰ γίγνεται μᾶλλον δ' ὀνομάζεται»¹, έως τις πιο μετριοπαθείς αντιλήψεις των Μέσων Στωϊκών και τις απαλλαγμένες από ριζοσπαστισμό 'ασηκητικές' αντιλήψεις του Επίκτητου.

Αν και η στωϊκή ηθική γενικά και η θεωρία περί φυσικού δικαίου ειδικότερα λόγω της κακμψίας και του απόλυτου χαρακτήρα τους δεν επιδέχονται κατά μερικούς μελετητές εξαιρέσεις, οι οποίοι θεωρούν την στωϊκή ηθική γενικά ως ανεφάρμοστη σε πρακτικό πολιτικό επίπεδο², ωστόσο είναι αναμφισβήτητο ότι πρώτοι αυτοί πρόβλεψαν την ύπαρξη και την προτεραιότητα φυσικών νόμων συνδεδεμένων με τον κοινό λόγο, οι οποίοι ισχύουν για όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως εθνικότητας, καταγωγής και φύλου. Η αντίληψη αυτή, όπως εύστοχα έχει υποστηρίξει η κ. Δραγώνα-Μονάχου³, επιτρέπει να θεωρούνται οι Στωϊκοί ως πρόδρομοι της θεωρίας των ατομικών δικαιωμάτων, στην οποία, ως γνωστόν κυριαρχούν οι ιδέες της ελευθερίας, προσωπικής, νομικής, πολιτικής, της αυτοπραγμάτευσης, της ισηγορίας, της αξιοπρέπειας και της αυτοδιάθεσης και βέβαια η άρνηση της νομιμότητας του θεσμού της δουλείας, τον οποίο και οι Στωϊκοί σε συμφωνία προς τους Κυνικούς είχαν απορρίψει. Ένα χωρίο του Φίλωνα του Ιουδαίου, που ίσως συνδέεται με τον Ποσειδώνιο, είναι έξοχα χαρακτηριστικό: «προσθήκη γὰρ ἔστι τῆς τῶ κῦρος πάντων ἀνημμένης φύσεως ἢ κατὰ δήμους πολιτεία· ἢ μὲν γὰρ μεγαλόπολις ἔδε ὁ κόσμος ἔστι καὶ μᾶ ἡχοῖται πολιτεία καὶ νόμῳ ἐνί. Λόγος δὲ ἔστι φύσεως προστακτικὸς μὲν ὧν πρακτέον, ἀπαγορευτικὸς δὲ ὧν οὐ φύσει ποιητέον»⁴. Είναι αυτονόητο ότι σε

1. SVF I 371.

2. Βλ. M. Nussbaum: *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton, N.J. 1994, σελ. 124.

3. M. Δραγώνα-Μονάχου: «Ο νόμος της φύσης στη Στοά: Μια έννοια θεμελιώδης για τα ανθρώπινα δικαιώματα». *Μνήμη Ευάγγελου Παπανούτσου*, Αθήνα, 1983, τ. Β' σσ. 133-162.

4. SVF III 323.

περίπτωση που η πολιτική εξουσία δεν αναγνωρίζει τα φυσικά αυτά 'δικαιώματα', οι Στωικοί επρέσβευαν ότι ο σοφός έχει το δικαίωμα ν' αμφισβητήσει την νομιμότητα των συμβατικών κανόνων, έτσι ώστε η ηθική του ακεραιότητα να παραμείνει αλώβητη χωρίς να υπολογίζει τις φυσικές συνέπειες αυτής της άρνησης.

Είναι γνωστόν ότι ο αντισυμβατικός χαρακτήρας των αντιλήψεων ορισμένων εκπροσώπων της αρχαίας Στοάς είχε προσλάβει τόσο έντονα ριζοσπαστικό χαρακτήρα, ώστε να επισύρει την αυστηρή κριτική εθνικών και χριστιανών συγγραφέων¹. Κατά τον Ζήνωνα ιδίως και τον Αρίστωνη ο φυσικός λόγος επιτρέπει στους φορείς του ως μέλη της κοσμοπόλης ν' απορρίπτουν όλες τις κοινωνικές συμβάσεις. Έτσι οι αρχαίοι Στωικοί επρέσβευαν μια χαλαρή ερωτική ηθική, η οποία ανεχόταν την πορνεία, την ομοφυλοφιλία, ακόμη και την αιμομιξία—με κάποιον ορνητική στάση απέναντι στην μοιχεία, ίσως γιατί στόχευαν στην αναβάθμιση των συζυγικών σχέσεων—, ενώ ακόμη και ο κνιβλισμός θεωρείτο ως μια 'κατά περιστασιν' αποδεκτή και μέσα στα πλαίσια του φυσικού δικαίου δραστηριότητα².

Μια τελευταία σημαντικότερη διάσταση της λογοκρατικής Στωικής ηθικής αποτελούν οι αντιλήψεις τους περί φιλίας ως του κατεξοχήν συνεκτικού κρίκου της φυσικής κοινωνικότητας των έλλογων όντων. Σε αντίθεση βέβαια προς την αντίληψη περί φιλίας του Αριστοτέλη, οι Στωικοί αναγνώριζαν την δυνατότητα σύναψης αληθινών φιλικών σχέσεων μόνο στους σοφούς: «λέγουσιν δὲ καὶ τὴν φιλίαν ἐν μόνοις τοῖς σπουδαίοις εἶναι διὰ τὴν ὁμοιότητα. φασὶ δὲ αὐτὴν κοινωνίαν τινὰ εἶναι τῶν κατὰ τὸν βίον χρωμένων ἡμῶν τοῖς φίλοις ὡς ἑαυτοῖς»³.

Η στωική φιλοσοφία γενικά και ειδικά έχει ασκήσει σημαντική επίδραση σε διάφορες φάσεις της ιστορίας της φιλοσοφίας, ιδιαίτερα στην πρώιμη χριστιανική εποχή, στην Αναγέννηση και στον Διαφωτισμό⁴. Στην συνέχεια αυτής της εργασίας θα περιοριστούμε στην αναφορά ορισμένων επιδράσεων κατά τους νεότερους χρόνους, ιδιαίτερα στο έργο των

1. Βλ. Ωριγένη: *Πρός Κέλσον*, 4,45 (SVF III 743), Σέξτου Εμπειρικού: *Πυρρώνειοι Ὑποτυπώσεις*, III 246 (SVF III 745), Επιφάνιου: *Πρός αίρετικούς* III 39 (SVF III 746), Πλούταρχου: *Περί κρωφαγίας* II 3 (SVF III 749), *Περί στωϊκῶν ἐναντιωμάτων* 1044 f (SVF III 753).

2. SVF I 249-51, 254-56, 985, III 745, 685, 744, 747, 753 (πρβλ. M. Colish: *ό. π.*, τ. 2, σ. 39).

3. SVF III 631, βλ. και 625, 626, 630.

4. Βλ. το εξαίρετο δίτομο έργο της M. Colish για την επίδραση του Στωικισμού στην ρωμαϊκή σκέψη και στους πρώιμους Πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας. Για την νεότερη εποχή βλ. G. Abel: *Stoizismus und frühe Neuzeit. Entstehungsgeschichte Modernen Denkens in Felde von Ethik und Politik*, Berlin, 1978, André Bridoux: *Le Stoicisme et son influence*, Paris, 1966.

Σκώτων φιλοσόφων A. Ferguson, Shaftesbury και A. Smith. Γενικά ωστόσο αξίζει να επισημανθεί ότι το υλοζωικό στωϊκό κοσμοείδωλο ικανοποιούσε τις απαιτήσεις μιας φάσης της Αναγέννησης, στην οποία κυριεύουσε η πολεμική στάση ενάντια στον υπερβχτικό χαρακτήρα του χριστιανικού (βλ. νεοπλατωνικού) κοσμοείδωλου. Έτσι κατά την φάση αυτή και κατά στωϊκή μίμηση οι έννοιες του Θεού—Λόγου αντικαθίστανται από τις έννοιες Φύση—Λόγος—'Ανθρωπος, με την πρώτη να εκλαμβάνεται ως πηγή της ηθικής. Όπως παρατηρεί ο Π. Κονδύλης «η πολύ χρήσιμη, από τακτική άποψη, πλαστικότητα της στωϊκής αντίληψης φαίνεται στο ότι απ' αυτήν προήλθαν δύο βασικά ρεύματα, που το ένα του τους βοηθεί τον χωρισμό χριστιανικής και θύραθεν ηθικής, προλειάνοντας έτσι τον δρόμο του ελευθεριασμού, ενώ το άλλο παραμένει κοντά στην χριστιανική ηθική»¹. Στο πρώτο ρεύμα ανήκουν οι νεοστωϊκοί του 16ου και 17ου αι. (Vossius, Lipsius, Scioppius, Heinsius, Hooker) και πολύ περισσότερο ο Grotius, ο οποίος επεδίωκε την θεμελίωση ενός φυσικού δικαίου ικανού να υπερβεί τις θρησκευτικές έριδες και να θεμελιώσει μίαν ηθική που ν' απορρέει από τη φύση και την αμετάβλητη νομοτέλειά της, προβάλλοντας ταυτόχρονα την φυσική λογικότητα και κοινωνικότητα των ανθρώπων².

Σε ακόμη νεότερη εποχή πολύ κοντά στην θεωρία των Στωϊκών περί «οικειώσεως» βρίσκεται η ανθρωπολογία του Σκώτου ηθικού φιλοσόφου A. Ferguson, ο οποίος τοποθετεί την οικεία πλευρά της ανθρώπινης φύσης στον φυσικό λόγο, στην συνείδηση και στην δυνατότητα κριτικής επιλογής. Ο ίδιος φιλόσοφος αποδέχεται εν μέρει το στωϊκό κριτήριο διάκρισης καλού-κακού υιοθετώντας την άποψη ότι η πηγή της ανθρώπινης ευδαιμονίας και της κακοδαιμονίας δεν είναι τα πράγματα αλλά οι ορθές ή εσφαλμένες κρίσεις για αυτά³.

Μια άλλη σημαντική περίπτωση στωϊκίζουσας φιλοσοφίας κατά την περίοδο του Διαφωτισμού αποτελεί ο Shaftesbury, ο οποίος, σε αντίθεση προς τον Χομπσεϊκό μηχανικισμό, έχει υιοθετήσει μια τελεολογική αντίληψη της φύσης ως ενός οργανικού, αρμονικού, αιτιοκρατημένου συνόλου, από την 'καλή' δομή του οποίου πηγάζουν οι ηθικές αξίες. Η υφή του κόσμου, κατά τον Shaftesbury, γίνεται αντιληπτή μέσω εμφύτων ιδεών και ενός Λόγου, ο οποίος, και εδώ υπάρχει μια σημαντική διαφορά από τους

1. Π. Κονδύλης: *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987, σ. 164, υπ. 358.

2. H. Grotius: *De Jure Belli ac Pacis libri tres in quibus Jus naturae et Gentium, item juris publici praecipua explicantur*, Amstelaedami, 1712, Proleg., § 31 (σ. XVIII, § 6 (σ. V)).

3. A. Ferguson: *Principles of Moral and political Sciences*, Hildesheim 1975 (1792), v. I, σελ. 52.

Στωϊκούς, θεωρείται ως η καθορότερη έκφραση των παθών¹. Ως προς το τελευταίο αξίζει να σημειωθεί ότι η στάση του Δικφωτισμού απέναντι στα πάθη ήταν σε γενικές γραμμές διαμετρικά αντίθετα αυτής των Στωϊκών, εφόσον οι περισσότεροι φιλόσοφοι τα θεωρούσαν ως ουσιαστικές πλευρές της ανθρώπινης φύσης.

Η εργασία αυτή θα κλείσει με μια σύντομη αναφορά στον στωϊκό χαρακτήρα ορισμένων θέσεων της ηθικής φιλοσοφίας του οικονομολόγου και φιλοσόφου A. Smith. Κατά τους σύγχρονους εκδότες του έργου του «The Theory of moral Sentiments» οι ηθικές αντιλήψεις του Smith είναι στη ουσία ένας συνδυασμός στωϊκών και χριστιανικών αρετών, ή, με φιλοσοφικούς όρους, ένας συνδυασμός στωϊκισμού και Hutcheson. Ας σημειωθεί ότι ο Στωϊκισμός του Smith αντλείται κατά κύριο λόγο από τα γραπτά του Κικέρωνα, του Επίκτητου και του Μ. Αυρήλιου². Ο Smith πράγματι εδράωσε την ηθική του στην—όχι μόνο χριστιανικής—αλλά και στωϊκής προέλευσης αρετή της φιλανθρωπίας και στις στωϊκής καταγωγής έννοιες του αυτοέλεγχου (Self-Command) και της 'συμπάθειας' στην φυσική και κοινωνική κυρίως διάστασή της. Οι ίδιοι εκδότες πιστεύουν—και αυτό είναι ιδιαιτέρως σημαντικό—ότι η στωϊκή περί φύσεως και Λόγου αντίληψη έχει ασκήσει επίδραση και στο «Wealth of Nations»³ ιδιαιτέρως στην αντίληψη περί 'φυσικής ελευθερίας'. Από τα δύο αυτά έργα φαίνεται ότι ο Smith έχει υιοθετήσει την κοσμοπολιτική ηθική των Στωϊκών και τη θεωρία του φυσικού δικαίου, ενώ έκδηλα στωϊκά στοιχεία προϋσιάζει η περί καθηκόντων θεωρία του Smith στο τμ. III και οι περί αρετών θέσεις του (prudence, justice, beneficence, self -command). Συγκεκριμένα ο Στωϊκός κοσμοπολιτισμός είναι έκδηλος μεταξύ άλλων και στο εξής απόσπασμα: «Ο άνθρωπος», λέγει ο Smith, «κατά τους Στωϊκούς, οφείλει να θεωρεί τον εαυτό του... ως πολίτη του κόσμου, μέλος της τεράστιας φυσικής κοινοπολιτείας... θα 'πρεπε να βλέπουμε τους εαυτούς μας ... όπως θα μας έβλεπε κάθε πολίτης του κόσμου, ό,τι μας συμβαίνει θα πρέπει να νομίζουμε ότι συμβαίνει και στον γείτονά μας...»⁴.

Η διάκριση που κάνει ο Smith μεταξύ κοινωνικών και αντικοινωνικών παθών θυμίζει την στάση των Στωϊκών απέναντι στα θετικά (εὐπάθεια) και αρνητικά συναισθήματα (ἀπάθεια), ενώ ομοιότητα με τις στωϊ-

1. Shaftesbury: *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times, I-II*, London, 1723, τ. II, σσ. 216-7, 274. (Τα χωρία του Shaftesbury αναφέρονται από τον Π. Κονδύλη: ό.π. παρ. τ. Β', σελ. 54 χωρίς σύγκριση με την στωϊκή φιλοσοφία).

2. A. Smith: *The Theory of Moral Sentiments*, ed. by D. D. Raphael and A. L. Macfie, Oxford, 1976 (1759), Εισαγωγή, σ. 6.

3. Στ. ίδ. σ. 5.

4. Στ. ίδ., III, 3 σ. 11.

κές θέσεις προϋσιάζουν οι αντιλήψεις του Smith περί έμφυτης κοινωνικότητας, κοσμοπολιτισμού και των αμοιβαίων υποχρεώσεων των σοφών απέναντι στην ανθρωπότητα: «ο σοφός και ενάρτετος» κατά τον Smith «σ' όλες τις εποχές είναι πρόθυμος να θυσιάσει το ατομικό του συμφέρον στο συμφέρον της δικής του κοινωνίας. Θα πρέπει ωστόσο να είναι πρόθυμος να θυσιάσει όλα τα κατώτερα συμφέροντα στο ευρύτερο συμφέρον του σύμπαντος, αυτής της τεράστιας κοινωνίας όλων των λογικών όντων, της οποίας διοικητής είναι ο ίδιος ο Θεός»¹.

Συνδυάζοντας ο Smith την στωϊκή απάθεια (Self-command) με τη χριστιανική αγάπη αποκλείει τον συνδυασμό αυτό «τη μεγάλη επιταγή της φύσης» υιοθετώντας έτσι τη βλαστική στωϊκή ρήση του «όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν», ενώ, όπως ορθά παρατηρούν οι εκδότες του πύ πάνω ηθικού έργου του², η υιοθέτηση της στωϊκής περί φύσης αντίληψης συνοδεύεται και από την υιοθέτηση της και στωϊκού χαρακτήρα αντίληψης της φύσης ως κοσμικής αρμονίας, η οποία επεκτείνεται και στο αίτημα της κοινωνικής αρμονίας, για την έκφραση της οποίας ο Smith χρησιμοποιεί τον στωϊκό όρο «συμπάθεια»³. Ας σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Smith εκφράζει τον θυμασμό και την οφειλή του στην στωϊκή φιλοσοφία ως εξής: «η στωϊκή φιλοσοφία παραδίδει τα ευγενέστερα μαθήματα μεγαλοψυχίας ... και δεν μπορεί να υπάρξει αντίρρηση απέναντι στο μεγαλύτερο μέρος των παραγγελμάτων της εκτός του ότι διδάσκουν μια τελειότητα πέρα από την ανθρώπινη φύση⁴, και δεν είναι τυχαίο ότι αφιερώνει στον στωικισμό ένα μεγάλο μέρος της ιστορικής ανασκόπησης στο VII τμ. του ηθικού του έργου.

Η εργασία αυτή θα κλείσει με την επισήμανση ότι μέσω της επίδρασης των στωϊκών αντιλήψεων και σε αυτούς του φιλόσοφους σε πρακτικό επίπεδο η σύγχρονη εποχή οφείλει κάτι εξαιρετικά σημαντικό στους Στωϊκούς, εφόσον η «πρωτεϊκή» κατά την έκφραση της Μ. Δραχώνα-Μονάχου⁵ έννοια του φυσικού νόμου και η προέκτασή της η θεωρία του φυσικού δικαίου κληροδοτήθηκε στην ανθρωπότητα με όλες τις θετικές για την βελ-

1. Στ. ίδ. VI, 3, σ. 235.

2. Στ. ίδ. Εισαγωγή σ. 7.

3. Οι σύγχρονοι εκδότες του έργου του A. Smith διατυπώνουν την άποψη ότι οι έννοιες της «συμπάθειας» και του «αμερόληπτου παρατηρητή» αποτελούν την πρωτότυπη συμβολή του Smith (Εισαγωγή σελ. 7). Αν και κατά την γνώμη της συγγραφέως αυτής της εργασίας η στωϊκή επίδραση είναι εμφανής τόσο στην αντίληψή του Smith περί «κοινωνικής συμπάθειας», όσο και στη θέση του περί «φυσικής συμπάθειας», την οποία, κατά τους εκδότες εφάρμοσε και στην οικονομική του θεωρία (στ. ίδ. σσ. 7-8), το θέμα απαιτεί μια πύ λεπτομερή διερεύνηση.

4. Στ. ίδ. VII.

5. «Ο Νόμος της φύσης στη Στοά», ό.π., σ. 136.

τίωση των συνθηκών ζωής των ανθρώπων στις κοινωνίες και τα κράτη των οποίων ο καταστατικός χάρτης βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα. Τελικά, παρά τις αντιρρήσεις για την δυνατότητα πρακτικής εφαρμογής, μια πλευρά της στωικής φιλοσοφίας είχε μια εξαιρετικά εποικοδομητική για την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής εφαρμογή. Αν δε αληθεύει η παρατήρηση των Raphael-Macfie, ότι η ηθική του Smith είχε ως βάση μια αντίληψη του φυσικού δικαίου, από την οποία απέρρευσε και η οικονομική του θεωρία¹, οι δυτικές—και όχι μόνο—κοινωνίες οφείλουν στην στωική φιλοσοφία και τον πυρήνα μιας σημαντικής οικονομικής θεωρίας.

1. *The Theory of moral Sentiments*, όπ. παρ. Εισαγωγή, σελ. 8.